

6.Барт Р. Избранные работы : Семиотика. Поэтика / Ролан Барт. – М. : Прогресс, 1989. – 616 с.

7.Чепелева Н.В. Психология чтения учебной и научной литературы в системе профессиональной подготовки студентов : дис. ... д-ра психол. наук : 19.00.01 / Наталия Васильевна Чепелева. – К., 1992. – 370 с.

УДК 811.161.2'373

Слюніна О.В.
(Харків, Україна)

ВЕРБАЛІЗАЦІЯ ХУДОЖНЬО-СЕМАНТИЧНОЇ СФЕРИ ВОГОНЬ — ЖИВА ІСТОТА ЯК СКЛАДНИКА АРХЕТИПНОГО КОНЦЕПТУ ВОГОНЬ У ПОЕЗІЇ П. М. МОВЧАНА

У статті здійснено аналіз об'єктивзації художньо-семантичної сфери ВОГОНЬ — ЖИВА ІСТОТА, яка є одним із важливих складників архетипного концепту ВОГОНЬ. Визначено художньо-семантичні наповнення, що формують цю сферу в мовотворчості українського поета П. М. Мовчана. Увагу приділено лінгвопоетичним особливостям вербалізації кожного з художньо-семантичних наповнень.

Ключові слова: архетипний концепт, художньо-семантична сфера, художньо-семантичне наповнення.

В статье осуществлен анализ объективации художественно-семантической сферы ОГОНЬ — ЖИВОЕ СУЩЕСТВО, которая является одной из важных составляющих архетипного концепта ОГОНЬ. Определены художественно-семантические наполнения, формирующие данную сферу в языковом творчестве украинского поэта П. М. Мовчана. Внимание уделяется лингвопоэтическим особенностям вербализации каждого из художественно-семантических наполнений.

Ключевые слова: архетипный концепт, художественно-семантическая сфера, художественно-семантическое наполнение.

The article studies instantiation of the artistic and semantic sphere FIRE IS A CREATURE that is one of the important parts of archetypal concept FIRE. The artistic and semantic fillings that form this sphere in linguocreative activity of Ukrainian poet P. M. Movchan are specified. The attention is paid to the lingual and poetical peculiarities of verbalization of each of the artistic and semantic fillings.

Key words: archetypal concept, artistic and semantic sphere, artistic and semantic filling.

Однією з центральних проблем лінгвістики кінця XX – початку XXI століття є дослідження способів мовного вираження концептів як лінгвоментальних структур, що репрезентують загальнолюдські, культурні та суб'єктивні знання. У зв'язку з розви-

© Слюніна О.В., 2012

тком когнітивної лінгвістики та лінгвокультурології виникає особливий інтерес до вивчення індивідуального мовлення з урахуванням набутків цих напрямів, що спричинює синтез традиційного мовознавства та новітніх підходів. Зокрема, роботи Л. І. Белехової, К. Ю. Голобородька, С. Я. Єрмоленко, Л. А. Лисиченко, В. А. Маслової, В. Г. Ніконової, О. С. Таран указують на доцільність поєднання вихідних положень лінгвопоетики, стилістики, лінгвокультурології, лінгвософії, психолінгвістики, когнітивної лінгвістики при аналізі індивідуального стилю письменника. Новітні підходи дозволяють поглибити аналіз ідіостилу, поглянути на лінгвокреативну діяльність не лише як на певну систему лексичних і граматичних засобів чи синтаксичних структур, але враховувати також екстралінгвальні чинники, що сприяє глибшому зануренню в поетику тексту. Останнім часом усе більшої актуальності набуває лінгвоконцептологія як напрям, що інтегрує в собі набутки когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, етнолінгвістики, психолінгвістики тощо. Наразі постулатами лінгвоконцептології активно почала послуговуватися лінгвопоетика. Як зазначає Л. А. Лисиченко, «відомо, що першоелементом художньої творчості є мова. Мовний світ поета відбиває глибинні знання, почуття, відчуття письменника. У художній літературній творчості на перший план виступають суб'єктивні елементи індивідуальної мови, які в повсякденному мовленні можуть не реалізовуватися. У зв'язку з цим мовний світ письменника чи поета має свої відмінності, зумовлені як суспільними факторами (середовище, умови навчання і виховання, суспільний статус, фах тощо), так й індивідуальними психічними властивостями (психічний тип, темперамент, характер та ін.) письменника» [1: 182].

Зважаючи на здобутки сучасної лінгвістичної теорії, вважаємо за доцільне при аналізі особливо важливих елементів лінгвокреативної діяльності митця говорити про архетипні концепти. Архетипні концепти постійно відтворюються в мовотворчості майстрів художнього слова, адже однією з основних сфер, де найяскравіше проявляються архетипи, як стверджує К. Г. Юнг, є художня творчість. Завдяки інтуїтивним пошукам письменників відбувається вихід колективного несвідомого на поверхню. Таким чином, архетипні концепти постають обов'язковими елементами дискурсивних практик та текстотворчої діяльності. Архетипні концепти настільки універсальні, що їх не може уникнути жоден митець. Саме тому О. В. Орлова називає «аналіз поетичного тексту за допомогою розгляду закладених у ньому архетипних смислів <...> актуальним і плідним, оскільки його результатом може бути виявлення домінуючих особливостей ідіостилу письменника, глибинних характеристик його концептуальної картини світу, що врешті-решт сприяє адекватному сприйняттю й розумінню поетичних творів» [2: 72]. На необхідності дослідження мовного втілення архетипів у художній творчості наголошує й Л. Ф. Дорошина, яка пропонує лінгвістичний аналіз архетипного образу жінки-матері у творах О. П. Довженка. Дослідниця зазначає: «Однією з галузей прояву архетипів є художня творчість, головним джерелом якої є символічні фантазії. З давніх-давен поети, драматурги, музиканти, скульптори черпали натхнення з несвідомого, створюючи величні образи архетипної природи. Індивідуальний досвід митця часто накладається на архетипи, які він суб'єктивно інтерпретує у своїх творах» [3: 247]. Усі ці думки дають підстави при вивченні особливостей вербалізації архетипних концептів звертатися до творчого доробку письменників із позицій семантико-стилістичного або лінгвопоетичного аналізу, адже вербальну реалізацію архетипні концепти здобувають у різних засобах образної

виразності, на що звернув увагу Г. Гегель, аналізуючи порівняльні конструкції з метою визначити підсвідому символіку архетипних образів [4: 124].

Мета статті — з'ясувати особливості вербального втілення художньо-семантичної сфери ВОГОНЬ — ЖИВА ІСТОТА, яка є одним з основних конституентів архетипного концепту ВОГОНЬ у мовотворчості відомого українського поета П. М. Мовчана.

Варто зазначити, що семантична сфера ВОГОНЬ — ЖИВА ІСТОТА належить до універсальних складників архетипного концепту ВОГОНЬ, тобто наявна не лише в українській, але також і в інших мовах. У межах окресленої сфери виокремлюється семантичні площини *вогонь* — *людина* та *вогонь* — *тварина* з різними художньо-семантичними наповненнями.

Семантична площина *вогонь* — *тварина* вербалізується за допомогою персоніфікацій, які наділяють стихію фізіологічними особливостями. Зокрема, на зовнішній подібності за формою засноване усталене перенесення *язики полум'я*: «*ї язики нестерпної пожежі*» [5: 64], «*І діткнута плоть язиками багатъ / достойно знесе усі муки високі*» [6: 65], «*ї лиже племінъ язикатий / суху вільшину — та трищить*» [5: 147], «*ї злизували язики багатъ / з облич застиглих сонячну печать*» [7: 17]. До традиційних, стертих метафор належить така предикативна конструкція: «*Змелеться лихо, вогонь розведеться*» [8: 85].

Вогонь як тварину, недружно по відношенню до людини, у творах П. М. Мовчана виражає сполучуваність лексеми *пожежа* (у семантичній структурі якої уже закладений негативний оцінний компонент, оскільки *пожежа* тлумачиться як сильне полум'я, що знищує все і є небезпечним для життя) з епітетом-неологізмом *хижівна*, утвореним за допомогою суфікса *-івн* від прикметника *хижа*: «*щоб підживлять щодня пожежу хижівну*» [8: 59]. Таким чином, автор уподібнює пожежу до хижого звіра. Подібна інтерпретація простежується в рядках, де поет вживає епітет *поїдучий* для характеристики нещадності полум'я: «*відбиває вогонь поїдучий, недремний*» [6: 31].

Вогонь як тварина осмислюється й через сполучуваність слова-імені з дієсловами та епітетами. Наприклад, у мікроконтексті «*Летить орда, ірже стрімкий вогонь*» [7: 16] вогонь порівнюється з конем, що на лінгвальному рівні експлікується дієсловом *їрже*. Швидкість розповсюдження стихії виражає епітет *стрімкий*.

Поодинокими є випадки, де стихія вогню порівнюється з певною твариною (у творчості П. М. Мовчана — зі змією): «*прошився вогонь у траві, мов гадюка*» [6: 65]. У подібних анімалістичних порівняннях, як стверджує Л. А. Лисиченко, «відбувається абстрагування певних властивостей лисиці або гадюки чи приписування їм особливостей і перенесення цієї ознаки на людину. Основою нового значення є поняття про людину з певними ознаками... Вважаючи, що різні значення ЛСВ слова *гадюка* виражають одне поняття, змішуючи явища ментального (з концептів якого беруться ознаки), поняттєвого (де формуються поняття на основі відчуження певної ознаки від одного концепту й приписування іншому) і власне лінгвального, де відбувається селекція й інтеграція ознак концепту, які в лексичному значенні набувають статус семи <...> У результаті порівняння людини з певною істотою або предметом створюється поняття “людина з певними особливостями тварини або предмета”» [9: 143]. У наведеному порівнянні П. М. Мовчан апелює до переносного значення слова *гадюка*, яке характеризує підступну, хитру, жорстоку особу. Однак поет порівнює зі змією не людину, а вогонь, таким чином, звертаючи

увагу на руйнівну силу стихії. Зазначимо, що образ змії у фольклорі традиційно має вогняну природу. Наприклад, Змій-Горинич наділяється здатністю дихати вогнем. Про спорідненість цих двох образів пише А. В. Трофімова [10: 10, 107].

До оригінальних порівнянь із тваринами належить і наступне, засноване на зоровій подібності кольору вогню та золотих рибок: «*Мов рибки золоті пливе вогонь*» [7: 15]. У більшості ж випадків, де вогонь персоналізується й може бути вписаним до архетипного семантичного наповнення *вогонь* — *тварина*, увиразнюється така концептуальна ознака стихії, як небезпека.

Поодинокими мікроконтекстами представлене в поезії майстра слова семантичне наповнення *вогонь* — *комаха*. Перенесення за кольором зумовлює виникнення дієслівної метафори: «*і палахкоче метелик червоний*» [7: 60]. У мові творів поета усвідомлення стихії як комахи репрезентоване також лексемою *іскра*, де має місце перенесення за розмірами, адже очевидно, що така метафора зумовлена маленькими розмірами іскор та комашок. Зокрема, П. М. Мовчан порівнює іскри з бджолами: «*Якщо у вугілля спресоване світло, / а в камені іскри роятся, як бджоли, / То скільки безвічного в дубі столітнім, / а скільки живого у стілянні колі?*» [5: 23]. Розглянувши ототожнення вогню з бджолами та змією, можна припустити, що подібні асоціації ґрунтуються на перцептивному сприйнятті — укуси цих істот викликають відчуття печіння, яке є й результатом дії вогню.

Окрему групу становлять мікроконтексти, у яких розгортається семантичне наповнення *вогонь* — *птах*. Така лінгвоментальна візія в поетичному ідіостилі П. М. Мовчана може забезпечуватися вживанням анімалістичних порівнянь із птахом або наділення стихії крилами: «*Вогонь на тихому крилі / по колу поле облітає*» [11: 64], «*Кущ саява палахкоче при дорозі, / а з нього пташка іскрою злітає*» [7: 32], «*І, ніби жар-птиця, у грубі доречно / вогонь палахкоче, тріпоче крильми*» [11: 49]. Метафора за формою *вогонь* — *крило* вважається традиційною в українській літературі. Так само й порівняння з казковою жар-птицею пояснюється усталеним образом птаха як персоналізованого образу вогняної стихії у фольклорі.

Семантичне наповнення *вогонь* — *птах* у мовотворчості поета вербалізується за допомогою уживання дієслів на позначення процесу горіння, коли дія вогню переноситься на птаха: «*...ти, пташе, летиш / і у повітрі червоно гориш*» [7: 60]. Подібні інтенції спостерігаються й у епітетних сполуках, які експлікують ідею горіння: «*погаслий жайвір падав вниз*» [11: 88], «*Жарино в жмені, жайворе пекучий!*» [8: 42]. Вогонь, подібно до птаха, може мати гніздо: «*ані пропалин, ні гнізда багаття*» [8: 10], «*Та й понад гніздами — там до ясоч жарини / скоро проклянуться димом крилатим, / щоб висоту степову визначати*» [5: 103], що також дозволяє концептуалізувати стихію як живу істоту. Привертають увагу й такі рядки: «*чи іскра у небо з багаття знялась?*» [11: 60], де іскра привінюється до птаха, що який може покинути своє гніздо-багаття й полетіти в небо.

«Олюднуючи» стихію вогню, майстер художнього слова утворює семантичну площину *вогонь* — *людина* з художньо-семантичними наповненнями *вогонь* — *чоловік* та *вогонь* — *я*. Автор апелює до фізіологічних ознак. Подібно до людини вогонь у творчих пошуках П. М. Мовчана має ноги, руки, долоні, волосся: «*Вогонь на ноги раптом звівся / і хилитнувся, мов впізнав*» [5: 147], «*і цюкає сусід сокирою колоду, / і плече у долоні на radoщах вогонь*» [5: 4], «*При сухорукому багатті / криниця пригаладлась раптом*» [6: 47], «*і ні знаку — мовчить свічадо тишій, / на дні сховавши пасмища пожеж*» [12:

12]. Також вогонь може бути високим чи німим, що в мові творів виражається відповідними епітетами: «*високе полум'я, високий дим, і ми високі*» [13: 14], «*і винести слово з німії пожежі*» [13: 47]. Подібно до маленької дитини вогонь потребує турботи і постає об'єктом дії: «*О руко! / Нянчиши вогонь*» [8: 23].

Стихія може також виконувати дії, притаманні людині, відповідно, своє лінгвальне вираження така інтерпретація знаходить у дієслівних метафорах: «*Але чому нестерпні рани, / де цілував тебе вогонь?*» [11: 33], «*По складах переносимо власні ймення на той бік, / де іскри святкують свою нетривалість*» [13: 14], «*Та поки у камені іскри ще сплять, / хутчий витискай з нього соки*» [6: 65]. Антитетичні смисли вербалізуються в рядках «*Ой як повільно осідає сажа / і моститься у кублиці вогонь — він, безсловесний, правду нам розкаже*» [5: 67].

За допомогою «одухотвореного» образу вогню поет змальовує агресивну людину, яка радіє чужому нещастю. Яскраво такі інтенції простежуються у вірші з красномовною назвою «Бухенвальд»: «*Я тільки чув: вогонь гуде — аж полум'я регоче*» [6: 16]. Промовистим художнім фактом у наведеному фрагменті є вживання дієслова *регоче*, яке в загальнономовній семантиці має знижену конотацію.

Мова творів П. М. Мовчана при передачі семантичної площини *вогонь* — *людина* фіксує дієслівні метафори, засновані на динамічній ознаці: «*і біг швидкий вогонь, і хліб нещадно тлив*» [13: 53], «*димом пшеничним вогонь колобродить*» [8: 84].

Поодинокими мікроконтекстами представлене семантичне наповнення *вогонь* — *я*, що в мові поезій П. М. Мовчана вербалізується порівняннями, вираженими орудним відмінком: «*Якщо хтось буде жити, то буду й я присутній / краплиною в струмку, жаринкою в золі*» [5: 4].

Отже, у структурі художньо-семантичної сфери ВОГОНЬ — ЖИВА істота виокремлюються дві смислових площини — *вогонь* — *людина* та *вогонь* — *тварина*. У свою чергу ці площини репрезентують такі художньо-семантичні наповнення: *вогонь* — *зім'я*, *вогонь* — *птах*, *вогонь* — *риба*, *вогонь* — *комаха*, *вогонь* — *чоловік* і *вогонь* — *я*. Кожен з окреслених смислів реалізується за допомогою авторських засобів мовної виразності.

Аналіз архетипних концептів дозволяє не лише описати типологічні та історичні тенденції становлення мови й окреслити загальну картину її розвитку, але також дає змогу визначити індивідуально-авторське бачення, установити ідіостильові параметри, розглянути еволюцію смислів у художньому мовленні. Перспективою роботи може стати вивчення функціонування інших семантичних сфер та інших архетипних концептів у межах однієї мови чи в мовотворчості окремого автора, або ж проведення зіставного аналізу на матеріалі кількох мов.

ЛІТЕРАТУРА

1. Лисиченко Л. А. Ці невичерпні глибини мови : [монографія] / Лідія Андріївна Лисиченко. — Харків, 2011. — 304, [4] с.
2. Орлова О. В. Метафорические архетипы в поэтическом тексте : архетип «жизнь — движение» в поэзии И. Бродского / О. В. Орлова // Вестник Томского государственного педагогического университета. — Томск, 2000. — № 3 (19). — С. 69–73. — (Гуманитарные науки).

3. Дорошина Л. Ф. Образ жінки-матері у творах О. Довженка як архетиповий образ української культури / Л. Ф. Дорошина // Слово. Думка. Людина : зб. наук. праць із акт. пробл. лінгвістики : до 80-річчя від дня народження д-ра філол. наук, проф. Л. А. Лисиченко. — Х., 2008. — С. 247–253.

4. Гегель Г. В. Ф. Эстетика : [в 4 т.] / Георг Вильгельм Гегель ; [пер. с нем. Б. Г. Столпнер]. — М. : Искусство, 1968–1973. — Т. 2. — 1969. — 845 с.

5. Мовчан П. М. Світло : [поезії] / Павло Михайлович Мовчан. — К. : Молодь, 1986. — 152 с.

6. Мовчан П. М. Жолудь : [поезії] / Павло Михайлович Мовчан. — К. : Молодь, 1983. — 144 с.

7. Мовчан П. М. Осереддя : [поєми та поезії] / Павло Михайлович Мовчан. — К. : Молодь, 1989. — 128 с.

8. Мовчан П. М. Досвід / Павло Михайлович Мовчан. — К. : Молодь, 1980. — 120 с.

9. Лисиченко Л. А. Лексико-семантичний вимір мовної картини світу / Лідія Андріївна Лисиченко. — Харків : Видавнича група «Основа», 2009. — 191, [1] с.

10. Трофимова А. В. Концепт «огонь» в современном русском языке : дисс. кандидата филолог. наук : 10.02.01 / Трофимова Антонина Владимировна. — М., 2005. — 211 с.

11. Мовчан П. М. Календар : [поезії] / Павло Михайлович Мовчан. — К. : Рад. письменник, 1985. — 142 с.

12. Мовчан П. М. Пам'ять : [поезії] / Павло Михайлович Мовчан. — К. : Рад. письменник, 1997. — 82 с.

13. Мовчан П. М. В день молодого сонця : [поезії] / Павло Михайлович Мовчан. — К. : Рад. письменник, 1981. — 102 с.

УДК 811.161.1'367.625.43

Мехраби К.
(Минск, Беларусь)

О ВАРЬИРОВАНИИ ЗАЛОГОВЫХ ЗНАЧЕНИЙ СТРАДАТЕЛЬНЫХ ПРИЧАСТИЙ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

У статті досліджується граматичний зміст пасивних дієприкметників минулого часу, що увійшли до художньої тканини роману І. Буніна «Життя Арсен'єва». Розглядаються і описуються мікроконтексти, в яких дієприкметник може бути семантичним і граматичним корелятом предикативних форм: 1) дієслів (у цьому випадку дієприкметник, як правило, є єдиноможливим засобом вираження пасивного стану в опозиції «актив-пасив»); 2) зворотних дієслів, використаних не в пасивному значенні (подібна взаємозамінюваність свідчить про квазіпасивність дієприкметникової конструкції); 3) дієслова, що мають здатність утворювати конструкції, так і зворотних, використаних а) в пасивному значенні і таких, що формують синонімічну пасивну конструкцію;

© Мехраби К., 2012